

Levensheiliging en vermaak na 1629

Vergeefse strijd predikanten

Aart Vos

Met de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 kwam een einde aan de hegemonie van de katholieke kerk. De gereformeerde kerk nam haar plaats in en werd de publieke kerk die de diensten die de katholieke kerk aanbood, overnam. De gereformeerde voorgangers van het eerste uur probeerden iedereen ervan te overtuigen dat een christelijke gereformeerde levenswandel noodzakelijk was, want Gods geboden waren er voor alle mensen. De predikanten legden de nadruk op levensheiliging en bestreden de 'ongebonden' levenswijze waar, naar hun opvatting, zo velen zich aan overgaven.

De 'sabbat'

De 'sabbatsheiliging' was een aangelegenheid die zeer geregeld op de agenda van de kerkenraadsvergadering stond.¹ Nu was de aandacht voor de rustdag niet iets nieuws. Reeds voor de Reductie (inname Den Bosch 1629) hamerden kerk en stadhuis op het houden van de zondag. In 1618/1619 vaardigde de stadsregering het gebod uit om de winkels gesloten te houden. Onder de godsdienstoefening mocht er in herbergen ook niet getapt worden. Twee jaar later werd het verbod herhaald: naast het verbod te tappen was het niet geoorloofd de klosbaan (beugelbaan) te gebruiken noch scherm- en dansscholen te bezoeken.² De katholieke kerk en de heersende elite bestreden een levensstijl die in een 'moderne' samenleving niet langer passend werd geacht.³

De Sint-Jan in de tijd dat hij in gebruik was als Hervormde Kerk. Pieter Saenredam, 'Het koor van de Sint-Janskerk in 's-Hertogenbosch', 1646. (National Gallery of Art, Samuel H. Kress Collection, Washington D.C.)

De Bossche predikanten – zeker twee van de vier predikanten behoorden tot de beweging van de *Nadere Reformatie*⁴ – gingen in 1630 verder. De ‘sabbatsheiliging’ was een van de Tien Geboden die volgens de Nadere Reformatoren strikt moesten worden nageleefd. Het voorbeeld hoe de zondagsrust te regelen, vonden zij in Utrecht.⁵ Ds. Bushof, afkomstig uit de Domstad, moet dit zijn collega-predikanten (Udemans, Voetius, Spiljardus) hebben voorgehouden. Hij vond een willig oor. Had ds. Udemans zich niet reeds bewezen als groot voorvechter van het onderhouden van ‘de Rustdaght’?⁶ In 1612 verscheen Udemans’ *Practijcke, dat is de Werckelijcke oeffeninghe van de Christelijcke hoofdeuchden Ghelove, Hope ende Liefde*⁷ waarin deze Zeeuwse predikant de overheid het verwijt maakte dat zij de ‘sabbatsheiliging’ voor het ‘ghemeijne welvaren’ liet wijken. Wat niet en wat wel mocht op de sabbat omschreef hij exact.⁸ Hoe Voetius over de ‘sabbatsheiliging’ dacht verwoordde Cornelis van Poederoyen.⁹ Van Poederoyen was predikant op het fort Crevecoeur en leerling van Voetius. In zijn invloedrijke verklaring over de Heidelbergse Catechismus¹⁰ schrijft hij dat op de dag des Heeren geen gewoon werk mag worden verricht. Alleen werken van godsdienst, barmhartigheid en buitengewone noodzakelijkheid zijn dan geoorloofd. De zondag werd daarom ook wel ‘de marktdag van de ziel’ genoemd.¹¹

De kerkenraad besloot het Utrechtse plakkaat op te vragen en dit uitvoerig te bestuderen, ‘om ons heeren (schepenen - av) door dat exempel wat op te wekken’. Wensten de Bossche schepenen niet voor de druk van de predikanten te zwichten, dan zouden ze toch wel wijken voor een plakkaat dat door het stadsbestuur van de Domstad was opgesteld.¹² Na bestudering van het Utrechtse voorbeeld meende de kerkenraad dat hij daaruit een op de Bossche situatie toegespitst verbod kon vervaardigen en dit de magistraat kon voorleggen.¹³ Op 1 september 1630 besloot de kerkenraad ds. Udemans en ouderling Essingh naar de magistraat af te vaardigen om te spreken over ‘de violatie vanden sabbath’. De gesprekken resulteerden uiteindelijk in de uitvaardiging van een plakkaat waarin gewaarschuwd werd dat men zich met de ontheiliging van de dag des Heeren de ‘rechtveerdigen toorne Godts (...) op den hals’ haalde. Alle werk dat niet noodzakelijk was werd verboden, winkels en herbergen moesten de gehele dag op slot en vermakelijkheden waren taboe. Het plakkaat werd vijf jaar later opnieuw uitgevaardigd.¹⁴ Niet lang daarna barstte in de Republiek een pennensrijd los over het houden van de rustdag want gereformeerden met één opvatting ten

aanzien van de zondagsheiliging bestonden niet.¹⁵ Uiteindelijk vierde de overheid het touw.

De praktijk van de wetshandhaving was heel wat milder dan de taal van de wetstekst, en dat gold voor veel meer zaken.¹⁶ De stadsbesturen waren er voor de gehele bevolking. ‘Gedogen’ zou een kenmerk worden en blijven voor het beleid in de gehele Republiek en het Koninkrijk.

‘Comedien en danserien’

In het gesprek met de magistraat op 12 september 1630 over de ‘sabbatsheiliging’ roerden de kerkenraadsleden ook de vermakelijkheden aan waar de Bosschenaar zich aan kon overgeven.¹⁷ De zogenoemde ‘comedianten’ en de ‘kamerspeelders’ moesten het in het bijzonder ontgelden. De predikanten maakten eveneens bezwaar tegen de ‘kamers van Retorica’ die in en buiten Den Bosch een eerbiedwaardige historie kenden.¹⁸ De magistraat wilde, voordat hij tot een verbod op de uit-

‘Comedianten’, toneelvoorstelling op een kermis rond 1600. Detail van ‘De Boerenkermis’ van Pieter Brueghel de Jonge (Kon. Museum voor schone Kunsten, Brussel).

voeringen zou besluiten, hierover een theologisch advies. De predikanten moesten aantonen dat de spelen niet in overeenstemming waren met de wil van God zoals die in de Bijbel geopenbaard is. Het advies is niet bekend maar de predikanten zullen gewezen hebben op de heidense oorsprong van het toneel, de mannen die in vrouwenkleren vrouwenrollen speelden en de verheerlijking van allerlei ondeugden op de planken. Ds. Udemans en ouderling-schepen De Weerd wendden zich in deze kwestie ook tot gouverneur Van Brederode die het tweetal antwoordde, de 'retoryckspeelders' en andere toneelspelers het spelen te zullen beletten.¹⁹ Niettemin moest de kerkenraad in 1632 constateren dat de komedianten zelfs op de 'sabbat' hun stukken opvoerden.²⁰ In de jaren dertig en veertig protesteerde de kerkenraad met regelmaat tegen dergelijke gemakkelikheden, waaronder ook het met maskers lopen op Vastenavond en 'diergelijcke insolentien die men op de Bacchus daghen alhier gewoon is te pleegen'.²¹ De kerkenraad meende wellicht dat men met het dragen van 'mommerijen en sotskappen (...) geen mensche en ghelijckt', maar op 'beesten ende vervaarlijcke veldduyvelen'.²²

In de jaren veertig – de predikanten van de *Nadere Reformatie* waren vertrokken – werd de strijd door de kerkenraad opgegeven. De stadsbestuurders zelf

De kermis was in de zeventiende eeuw in dorpen en steden een vrolijke boel met muziek, dans en spel. Schilderij door David Teniers van een kermis in Brussel met op de achtergrond de Sint-Goedele, ca. 1650 (Museo del Prado, Madrid)

lieten al eerder komedianten en koorddansers voor zich en hun gasten optreden. Na een voorstelling van 'Jan Potagie' in 1639 werd een 'oplossing' gezocht voor het netelige probleem, onder het motto: *if you can't beat them, join them*.²³ De kerkenraad stelde de magistraat namens de diaconie – de kerkelijke armenzorg – voor om een vierde gedeelte van de opgehaalde penningen ter beschikking te stellen aan de altijd in geldnood verkerende diaconie. Klachten over komedianten of 'kamerspeelders' bleven bestaan, maar deze spitsten zich niet meer toe op de voorstellingen in het algemeen, maar op 'lichtveerdighe ende onstichtbaere gesten' in de kluchten²⁴ of spelen die aanstoot gaven aan de 'welmenenden met Gods kerck', waarbij ook de vraag werd gesteld of kluchten en komedies wel konden worden opgevoerd in een tijd waarin stad en land in een crisissituatie verkeerden.²⁵

‘Danssen ende springen’

In één adem met toneelspel werd het ‘danssen ende springen’ genoemd als een verwerpelijke zaak. De predikanten riepen hun eigen kerkenraadsleden op tot ‘christelijke godsalicheijt des levens’: ‘dat een ieder van hen sich toch wilde wachten van alle ’t geen scandaleus was, specialyck van danserie’.²⁶ Het dansen werd als ‘onvruchtbaar tot goed ende occasie van veel quaets’ beschouwd.²⁷ Vrome christenen behoorden zich van deze ijdele en wereldse vermaken te onthouden. De kerkenraad begreep dat goed en protesteerde bij de stadsregering tegen aangeplakte briefjes van een zich in Den Bosch te vestigen dansmeester die in de stad wel een markt zag.²⁸ Zo probeerde de kerkenraad niet alleen de lidmaten – kort tevoren was al gesproken over het gedrag van enkele lidmaten die aanstoot gaven en zich hadden overgegeven aan ‘dergelijke wulpsheden’²⁹ – maar iedere Bosschenaar het leren van de dans te ontzeggen.

Maar, hooggezet en laaggeplaatst, men kon het dansen op bruiloften en partijen niet laten. De kerkenraad deed een beroep op de Amsterdamse kerkenraad. Hoe ging men daar om met het ‘ergerlijk ende siel schadelijk danssen’? De Amsterdamse dominees hadden al een traditie van enkele decennia opgebouwd in het bestrijden van deze zonde die zich inmiddels in de hoogste kringen had genesteld. De kerkenraad van Amsterdam kon nog het verhaal doen van het afschuwelijke gedans op het bruiloftsfeest van Cornelia, de dochter van schepen Pauw waar nota bene op de stoep voor het huis ter verhoging van de feestvreugde uiting werd gegeven aan bestaand bijgeloof: het ‘levendich’ verbranden van een aantal katten.³⁰ Succesvol is de kerkenraad van Amsterdam niet geweest in het verbieden van de dans. Niettemin kon in april 1640 van de kansel van de Grote Kerk (de Sint-Jan) een boodschap tegen het ijdele vermaak worden voorgelezen.³¹ Het verschil met de protesten van enkele jaren daarvoor was dat de Bossche kerkenraad zich nu tot de eigen gemeente richtte. De kerkenraad had het hoofd in de moede schoot gelegd. De bekering van de gehele stadsbevolking was onbereikbaar geworden. Ook in gereformeerd Den Bosch bleef men dansen. In 1643 antwoordde de Dordtse predikant Wassenberg zijn Bossche collega Conradi. Deze had hem gevraagd hoe te handelen inzake danspartijen en balletten.³² Wassenberg dankte in zijn brief God dat in Dordrecht geen sprake was van ‘balets spelen’. Op bruiloften dansten weliswaar jongelieden maar de kerkenraad trad op als hem dat ter ore kwam. Dat kon overigens alleen maar als de ‘zondaren’ zich vrijwillig onderworpen hadden aan de tucht van de

kerkenraad. Ze waren dan belijdend lidmaat en dan kon de kerkenraad bijvoorbeeld besluiten hen niet toe te laten tot het Avondmaal. Ds. Wassenberg raadde de Bossche kerkenraad aan diens boekje te raadplegen over de zonde van het dansen en de kerkgangers daarover te informeren. In het boekje verwierp de Dordtse predikant het dansen omdat het ‘de lont is voor de vlam van de boze lust’.³³ Waarschuwingen of boekjes, er was geen kruid gewassen tegen het ‘danssen ende springen’. Wat zich voordeed bij de ‘comedien’ gebeurde nu ook bij het dansen. De belangstelling voor het frivole fenomeen ebde weg bij de kerkenraad.

Besluit

Het lukte de kerkenraad niet om iedere stedeling via de stadsregering geboden op te leggen. Het stilleggen van het openbare leven op zondag was niet gelukt, een verbod op optredens van komedianten in de stad haalde het niet en de Bosschenaren bleven dansen.

Portret van Gisbertus Voetius door Nicolaes Maes (ca. 1676, Museum Catharijneconvent Utrecht). Voetius (1589-1676) behoorde tot de belangrijkste protestantse theologen van de 17e eeuw. Hij stond na de val van Den Bosch hier een jaar als predikant.

De overheid probeerde er wel voor te zorgen dat de prediking op zondag ongestoord doorgang kon vinden en er tijdens de godsdienstoefening op straat niet met 'roers, bogen of schietpijpen' werd geschooten.³⁴ Vanaf de jaren veertig van de zeventiende eeuw richtte de gereformeerde kerkenraad zich voornamelijk op haar eigen leden. 'Coordedansers en toonneelsten' frequenteerden Den Bosch net als andere steden in de Republiek. Ook Hanske, de olifant die Rembrandt tekende, kon hier in 1647 ongestoord optreden. Ze zwaaide in 's-Hertogenbosch met een vaandel in haar slurf en leverde een zwaardgevecht met haar begeleider.³⁵ Het optreden van de gereformeerde kerkenraad stond niet op zichzelf, maar was een onderdeel van de disciplinerende die alle kerken in West- en Mid-den-Europa voorstonden. Via biecht, catechese en inquisitie trachtte de contrareformatische Katholieke kerk de mensen in het gareel te krijgen, de Lutheranen vermaanden het kerkvolk in hun preken en geschriften, de Calvinisten legden grote nadruk op de kerkelijke tucht. De overheden en de kerken zaten over het algemeen op het zelfde spoor. Vanzelfsprekend waren er binnen de drie christelijke kerken stromingen die rigoreuzer of milder te werk gingen.

Noten

- 1 Op 17 juli 1630 wordt in de vergadering voor het eerst over de 'sabbath' gesproken onder voorzitterschap van ds. Voetius. Scriba is ds. Swalmius. (Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHT), Archief Hervormde Gemeente (AHG), Kerkenraad (KKR) inv.nr. 1). De 'Nadere Reformatoren' (zie noot 4) spreken ook over de 'sabbath', als eerste dag van de week, de dag waarop de kerk de opstanding van Christus gedenkt. Bovendien waren zij van mening dat een dag niet naar een planeet genoemd kon worden.
- 2 R.A. van Zuijlen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch, Stadsrekeningen* dl. 2 ('s-Hertogenbosch 1866), rekeningen over 1618/1619; 1620/1621.
- 3 Vgl. L. Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en de zeventiende eeuw', in: *Volkscultuur Bulletin* 11 (1985) 112; G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 249 e.v. en idem, 'Het uiteengroeien van klerus en kerkvolk in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch', in: *Volkscultuur Bulletin* 11 (1985) 139-146.
- 4 Een stroming in de gereformeerde kerken, die de religieuze lauwheid in de gereformeerde kerken bestreed door de nadruk te leggen op beleving van de gereformeerde leer en van daaruit de geboden van God in het leven van alledag op alle gebieden in praktijk te brengen.
- 5 Tussen 1610 en 1630 nam het streng-calvinistische bewind in Utrecht meerdere maatregelen m.b.t. de zondagsviering. (Bogaers, 'Een kwestie van macht?' a.w., 102 e.v.)
- 6 Udemans kende Bushof ws. nog uit 1617 toen hij de contraremonstranten in Utrecht bijstond. (Biogr. Lex. Gesch. Ned.

- Protestantisme, dl. 1, Kampen 1978, p. 385).
- 7 Reprint verscheen in 2001 bij uitgeverij Snoek te Ermelo.
- 8 Udemans, *Practijcke* a.w., 219-233. Zie voorts G.J. Stronks, 'Het kerkvolk op de zondagen. De gereformeerde kerk en de sabbatsontheiliging, ca. 1580-1800', in: *Munire Ecclesia* (Maastricht 1990).
- 9 Van Poederoyen overleed in 1662. In Den Bosch was sedert 1680 een Cornelis van Poederoyen werkzaam als ziekentrooster en schoolmeester (ovl. 1697). Een zoon van de predikant? (M. de Haas, *Bossche scholen van 1629 tot 1795*, 's-Hertogenbosch 1926, p. 204).
- 10 *Vraegen over den Catechismus [...] Op-geteeckent ende vergadert uyt de Catechizatiën van Gisbertus Voetius* (Utrecht 1653).
- 11 C. Graafland e.a., *Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling*, uitgave St. Studie Nadere Reformatie (1995) v.9.
- 12 KKR nr. 1, 29 mei 1630, 17 juli 1630.
- 13 KKR nr. 1, 7 augustus 1630.
- 14 GAHT, Oud Stadsarchief (OSA), inv. Hoekx-Paquay nr. 261, 12 september 1630. Idem, nr. 448, 11 november 1630, en in margine.
- 15 Jac. Biemans spreekt m.i. ten onrechte over de gereformeerden, alsof zij allen een 'zeer strikte zondagsheiliging' voorstonden. ('De Paapse Poppecraam. Rituelen en gebruiken van katholieken in de classis 's-Hertogenbosch in gereformeerde ogen, 1677-1795', in: *Brabants Heem* 43, april 1991, p. 30).
- 16 G.J. Schutte, 'Nederland: een calvinistische natie?', in: *BMGN*, 107 (1992), p. 690-702.
- 17 OSA, inv.nr. 261, 12 september 1630.
- 18 N. Moser, *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijders in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620* (Amsterdam 2001); P. v.d. Sluijs, 'Enkele kanttekeningen met betrekking tot de Bossche Rederijderskamers', in: *Varia Historica Brabantica* VI-VII ('s-Hertogenbosch 1978) 187-205.
- 19 KKR nr. 1, 28 oktober 1631. Godefridus Udemans' standpunt inzake het toneel was bekend. Hij keerde zich in 1612 in zijn *Practijcke* reeds fel tegen het toneel.
- 20 KKR nr. 1, 31 maart 1632.
- 21 KKR nr. 1, 14 februari 1632.
- 22 Zie Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum 1990) p. 332.
- 23 AHG, Diaconie nr. 1, 3 augustus 1639 en 4 december 1641.
- 24 OSA, inv.nr. 298, 2 december 1647.
- 25 KKR nr. 4, 24 december 1709 en 7 januari 1710.
- 26 KKR nr. 1, 25 oktober 1631.
- 27 Ds. Udemans, geciteerd bij: F.G. Naerebout, 'Snoode exercitien. Het zeventiende-eeuwse Nederlandse protestantisme en de dans', in: *Volkscultuur Bulletin* 16 (1990) 127-128.
- 28 KKR nr. 1, 22 februari 1634.
- 29 KKR nr. 1, 1 februari 1634.
- 30 Roodenburg, *Onder censuur* a.w., 329. Katten werden als symbool van het kwaad gezien en verbranding van de dieren vond plaats om onheil af te wenden.
- 31 KKR nr. 27, brieven 140 en 143.
- 32 KKR nr. 27, brief 189.
- 33 *Dansfeest der dochteren te Silo* (1641), zie: Naerebout, 'Snoode exercitien' a.w., 126-127.
- 34 Bijv.: OSA, inv.nr. 467, publicatie 28 juli 1724.
- 35 Aart Vos, 'Hanske, Rembrandts olifant, in 's-Hertogenbosch', in: *'s-Hertogenbosch* 2 (1994) 163-168 en Michiel Roscam Abbing, *Rembrandts olifant. Het verhaal van Hansken* (Amsterdam 2006).